

HENRYK PAPROCKI

Uniwersytet w Białymstoku, Katedra Teologii Prawosławnej

<https://orcid.org/0000-0001-9013-5213>

Szczególne cechy teologii ks. Jerzego Klingera

Special features of the theology of Fr. Jerzy Klinger

Abstract

The article discusses the views of Fr. Professor Jerzy Klinger (1917–1976), the most outstanding Polish Orthodox theologian, especially his vision of epiclesis, ecumenism and the specific features of this theology, such as apophatic, the role of ecclesiology, the Eucharist and ecumenism understood as building bridges to other denominations. Attention was also paid to the role of Tradition in the dialogue with modernity, including the experience of poetry and art.

Keywords: Orthodox theology, resurrection, Russian Renaissance, ecumenism, epiclesis, biblical studies.

Abstrakt

Artykuł omawia poglądy ks. prof. Jerzego Klingera (1917–1976), najwybitniejszego polskiego teologa prawosławnego, zwłaszcza jego wizję epiklezy, ekumenizmu i cech szczególnych tej teologii, jak apofatyzm, rola eklezjologii, Eucharystii oraz ekumenizm rozumiany jako budowanie mostów do innych wyznań. Zwrócono także uwagę na rolę Tradycji w dialogu z nowoczesnością, w tym na doświadczenie poezji i sztuki.

Słowa kluczowe: teologia prawosławna, zmartwychwstanie, renesans rosyjski, ekumenizm, epikleza, biblistyka.

Ogromny wpływ na drogę życiową człowieka ma jego środowisko. Ks. prof. Jerzy Klinger urodził się 15 kwietnia 1918 r. w Smoleńsku w rodzinie Witolda Klingera (1875–1962), znakomitego filologa klasycznego, znawcy folkloru starożytnego, autora wielu rozpraw z zakresu poezji greckiej okresu wczesnego i aleksandryjskiego, historiografii greckiej, poezji rzymskiej epoki republikańskiej i augustowskiej oraz tłumacza literatury starożyt-

nej¹, a także jedynej w literaturze przedmiotu rozprawy na temat zwierzęcia w zabobonie starożytnym i współczesnym². Witold Klinger był profesorem Uniwersytetu św. Włodzimierza w Kijowie, a potem Uniwersytetu Poznańskiego. Jest do dzisiaj wspominany jako dusza polskiej kolonii w Kijowie. Wykładał także języki klasyczne w gimnazjum polskim w Kijowie oraz literaturę grecką na Wyższych Żeńskich Kursach. Jest to już sprawa historyczna, o której mało kto dzisiaj wie, że na początku XX w. utworzono dla kobiet specjalne kursy, które niczym nie różniły się od wykładów w uniwersytecie. Na tych kursach Witold Klinger poznał studentkę Raisę Bakalińską, wywodzącą się z rosyjskiej szlachty mieszkającej na Ukrainie. Przez ojca Jerzy Klinger był związany ze środowiskiem polskim i największymi polskimi intelektualistami tamtych czasów. Ojciec przyjaźnił się m.in. z Tadeuszem Zielińskim, Janem Parandowskim, Stefanem Srebrnym, Jarosławem Iwaszkiewiczem. Publikował też przekłady poezji starogreckiej na język polski. W okresie międzywojennym w „Kurierze Poznańskim” w wydaniu niedzielnym z dodatkiem literackim drukowano jeden wiersz „antyczny” z komentarzem. Z kolei przez matkę był spokrewniony z prawosławną elitą tamtych czasów, ponieważ bp Teodozjusz Fiedosiejew, w okresie międzywojennym arcybiskup wileński, był bratem jego babci, a z kolei siostra matki, Zinaida, wyszła za mąż za znanego teologa prawosławnego Wasyla Ekzemplarskiego³, syna księdza, który po śmierci żony został biskupem warszawskim i budowniczym cerkwi w Warszawie na Woli. Druga siostra matki, Wiera, była żoną znanego czeskiego filologa klasycznego Františka Novotného⁴, tłumacza i znawcy Platona. Było to więc środowisko zróżnicowane wyznaniowo i narodowościowo⁵.

Ogromną rolę odegrały też wydarzenia początków XX w., wybuch I wojny światowej i rewolucja, której młody Jerzy był świadkiem, gdyż do siódmego roku życia mieszkał w Rosji sowieckiej. Ojciec, zagrożony w Kijowie w wyniku wojny polsko-bolszewickiej, zmuszony był ewakuować się wraz z wycofującym się Wojskiem Polskim, pozostawiając żonę z synem i jej rodziną w Kijowie. Po przyjeździe do Polski Witold sprowadził całą rodzinę do Poznania. W Polsce za-

¹ Por. Witold Klinger. 2015. „Życiorys własny”. *Symbolae Philologorum Posnaniensium* 25 (2): 153–161; Henryk Paprocki. 2020. Witold Klinger. *W Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*. T. 6. Red. Katarzyna Ceklarczyk, Jan Święch. Kraków – Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 99–104, Henryk Paprocki. 2015. „Bibliografia publikacji prof. Witolda Klingera (1875–1962)”. *Symbolae Philologorum Posnaniensium* 25 (2): 162–200.

² Witold Klinger. 1911. *Żywotnoje w anticznom i sowriemiennom sujewierii*. Kijów.

³ Pavel Procenko. 2017. *Anatolij Żurakowskij. Pastryr', poet, muczenik*. Moskwa (passim).

⁴ Josef Pražák. 1938. „František Novotný”. *Naše Věda. Kritický Měsíčník* 19: 230–231.

⁵ Magdalena Bajer. 2013. *Rody uczone. Kreski do szkicu*. Warszawa – Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 199–209.

proponowano mu możliwość pracy w kilku uniwersytetach (we Lwowie, Warszawie i Krakowie), ale wybrał Poznań i powiedział, że chce być jak najdalej od wschodnich granic. Wpłynęły na tę decyzję jego osobiste doświadczenia, gdy pojechał po żonę i syna do Kijowa i przebywał tam pół roku z powodu trudności stawianych przez władze⁶. Ostatecznie rodzina znalazła się w Poznaniu, gdzie powstał nowy uniwersytet i była parafia prawosławna z charyzmatycznym duchownym – ks. Aleksandrem Bogaczowem, kapelanem Wojska Polskiego w randze kapitana⁷.

Droga życiowa młodego Jerzego zaczyna się dość nietypowo jak na teologa prawosławnego, mianowicie zaczyna się od poezji, od publikacji wierszy najpierw w języku rosyjskim w czasopiśmie „Miecz”, redagowanym w Warszawie przez Dymitra Filosofowa, co od razu zapewniło mu wysoką pozycję wśród młodych poetów⁸. W 1937 r. pojawił się tomik jego rosyjskich wierszy w serii *Swjaszczennaja lira* („Święta lira”), zatytułowany *Niebiesnyj pług* („Niebieski pług”, 11 utworów). Zaprzyjaźnił się wtedy z Leonem Gomolickim, korespondował i publikował z Zinaidą Gippius⁹, korespondował z Aleksym Remizowem. Wiersze młodego poety wysoko ocenił Julian Tuwim¹⁰. Znalazł się od razu w czołówce młodych poetów rosyjskich, a po roku zadebiutował poezją w języku polskim.

Podjął też studia na wydziale filologii polskiej Uniwersytetu Poznańskiego. Gdyby nie wybuch II wojny światowej, jego droga życiowa prawdopodobnie potoczyłaby się zupełnie inaczej – w kierunku filologii polskiej i bycia poetą polsko- i rosyjskojęzycznym. Wybuch wojny wszystko przekreślił i po jej zakończeniu rozpoczął zupełnie inne studia, mianowicie z dziedziny filozofii, które ukończył i został adiunktem w Uniwersytecie Jagiellońskim, co trwało dość krótko, ponieważ w 1951 r. zaczął się zdecydowany odwrót od dotychczasowej filozofii w kierunku marksizmu, wobec tego opuścił uniwersytet i został nauczycielem języka polskiego w liceum w Koźminie, gdzie trafił zesłany karnie za domalowanie wąsów towarzyszeni Bierutowi obecny profesor Władysław Stróżewski,

⁶ Witold Klinger. 1925. „Niec o uczonych i uniwersytetach w Rosji Sowieckiej: wrażenia i spostrzeżenia”. *Przegląd Współczesny* 4 (36): 23–36.

⁷ Jerzy Grzybowski. 2016. *W służbie Rzeczypospolitej. Duszpasterstwo wojskowe wyznania prawosławnego w Wojsku Polskim w latach 1919–1949*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 486–487, 530; Zygmunt Zbyrowski. 1999. „Rosyjski debiut poetycki Jerzego Klingera. Przyczynek do dziejów rosyjskiej literatury emigracyjnej w Polsce międzywojennej”. *Studia Rossica* 7: 215–222.

⁸ „Miecz” 3 (1936), z. 44 (128) z 31 października, 6; por. Piotr Mitzner, Lazar Fleishman. 2015. *Metamorfozy Lwa (Leona) Gomolickiego*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 174 (tam o przyjaźni Gomolickiego z Klingerem).

⁹ „Miecz” 3 (1936), z. 46 (130) z 11 listopada, 7.

¹⁰ Piotr Mitzner. 2015. *Warszawski krąg Dymitra Filosofowa*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 149.

przeniesiony z Krotoszyna do Koźmina i poddany tam nadzorowi¹¹. Właśnie stamtąd datuje się ich przyjaźń, ale równocześnie Jerzy Klinger podejmuje bardzo ważną decyzję: postanawia zostać duchownym prawosławnym, przyjmuje święcenia i zostaje proboszczem parafii w Kętrzynie na Mazurach. Pobyt w Kętrzynie zaowocował polichromią cerkwi w wykonaniu Jerzego Nowosielskiego¹², poznanego po wojnie w Krakowie. Ks. Klinger przyjaźnił się z wieloma twórcami polskiej kultury, poetami, pisarzami, m.in. z ks. Janem Twardowskim, poznanym w okresie okupacji, Czesławem Miłoszem, Marią Kasprowicową, a spośród artystów z witrażystami Adamem Stalony-Dobrzańskim¹³ i Teresą Reklewską¹⁴. Przyjaźnił się też z wieloma uczonymi, jak z Andrzejem Grzegorzczakiem, logikiem, i ks. Konradem Rudnickim, astronomem.

Sam przecież był poetą, podejmował też przekłady tekstów poetyckich, przede wszystkim liturgicznych w związku z nieudaną próbą utworzenia parafii z językiem polskim jako liturgicznym, tłumaczył także poezję rosyjską, co publikował w różnych czasopismach. Pod koniec lat pięćdziesiątych rozpoczął z ks. Ryszardem Paciorkowskim, ks. Ottonem Krenzem i ks. Zygmuntem Michelisem prace nad ekumenicznym przekładem Nowego Testamentu, przerwane przez śmierć ks. Krenza¹⁵.

To środowisko było niesłychanie ważne, ponieważ to ono ukształtowało ks. Jerzego Klintera jako człowieka pogranicza, zarówno polsko-rosyjskiego, jak i prawosławno-katolickiego; sam zdecydowanie wybrał bycie prawosławnym¹⁶.

Ks. Klinger zajmował się wieloma zagadnieniami teologicznymi, w tym problemem ikony i interpretacji jej treści teologicznych. Przyjaźń z Jerzym Nowosielskim miała istotny wpływ na zajęcie się tą problematyką¹⁷. To przecież dzięki ks. Klingerowi powstały polichromie Jerzego Nowosielskiego w Kętrzy-

¹¹ Anna Kostrzewska-Bednarkiewicz. 2017. *Miłość i nicość. Z Władysławem Stróżewskim rozmawia Anna Kostrzewska-Bednarkiewicz*. Warszawa: Biblioteka Więzi, 16–23.

¹² Krystyna Czerni. 2019. *Nowosielski – sztuka sakralna. Podlasie, Warmia i Mazury, Lublin*. Białystok: Muzeum Podlaskie, 181–205.

¹³ Jerzy Klinger. 2023. Wystawa witraży Adama Stalony-Dobrzańskiego. W Jerzy Klinger. *Dziela zebrane*. T. 3. Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynskie, 289–292; por. Adam Stalony-Dobrzański. 2011. *Stworzenie światła. Witraże Adama Stalony-Dobrzańskiego*. Warszawa: Omeko.

¹⁴ Monika Braun. 2021. *Uwierzyć w niemożliwe. O witrażach Teresy Reklewskiej*. Warszawa: Biblioteka Więzi, 55–56.

¹⁵ Karol Karski. 2009. Ksiądz Otton Krenz jako ekumenista. W *Miniatury ekumeniczne. Księga pamiątkowa na stulecie urodzin siostry Joanny Lossow (1908–2005)*. Red. Adam Mazurek, 235–246. Warszawa: Oficyna Wydawniczo-Poligraficzna Adam.

¹⁶ Michał Klinger. 2023. *Kalendarium życia ks. Jerzego Klintera*. W Jerzy Klinger. *Dziela zebrane*. T. 1. Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynskie, 5–17.

¹⁷ Henryk Paprocki. 2024. Ks. Jerzy Klinger i Jerzy Nowosielski: historia przyjaźni. W Henryk Paprocki. *Między słowem i obrazem. Eseje o twórczości Jerzego Nowosielskiego*. Supraśl: Akademia Supraska, 121–132.

nie i w Warszawie – w krypcie cerkwi na Woli. Po powiększeniu krypty w latach siedemdziesiątych XX w. uzyskana przestrzeń została wymalowana także przez Jerzego Nowosielskiego¹⁸, który był niezwykle ważną postacią w drodze życiowej Jerzego Klingera. W 1954 r. Jerzy Klinger został wykładowcą Prawosławnego Seminarium Duchownego w Warszawie, a w 1957 r. wykładowcą nowo utworzonej Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej. Został powołany na stanowisko adiunkta przy Katedrze Prawosławnej Teologii Dogmatycznej i Moralnej, w 1968 r. został docentem i w 1972 r. profesorem nadzwyczajnym. Zaangażował się w ruch ekumeniczny, był członkiem Komisji „Wiary i Ustroju” Światowej Rady Kościołów.

Pisanie o dorobku naukowym ks. Klingera jest zadaniem bardzo trudnym, ponieważ był teologiem o wszechstronnych zainteresowaniach¹⁹. Nie można powiedzieć, że był tylko specjalistą np. od dogmatu Trójcy Świętej, czy specjalistą od antropologii. Zajmował się wieloma zagadnieniami, był też tłumaczem i przełożył na język polski książkę Paula Evdokimova *Prawosławie*, która od 1964 r. odgrywała ważną rolę jako podstawowe wprowadzenie w prawosławie, gdyż w Polsce nie było wówczas żadnych prac na ten temat. Sam również napisał studium *O istocie Prawosławia*²⁰, będące skondensowanym wprowadzeniem do teologii prawosławnej. Przede wszystkim jednak ks. Klinger był teologiem poruszającym zagadnienia mało zbadane i kontrowersyjne. Przykładem może być studium *Zagubiona egzegeza dwóch wierszy z Ewangelii Marka*²¹, w którym w oparciu o dane liturgii bizantyjskiej i tradycji kościelnej postawił tezę o alegorycznej interpretacji fragmentu 14. rozdziału Ewangelii według Marka. Według ks. Klingera w dwóch wersetach (51-52) tego rozdziału mamy zawarty zespół pojęciowy, wchodzący w zakres chrześcijańskiej inicjacji chrzcielnej, o którym mówią też Apokalipsa i św. Paweł w porównaniu z pewnym epizodem z żywotu Józefa jako symbolem do wyrażenia treści misteryjnej. Postrzegał w tym specyficzny dla Ewangelii według Marka sposób alegorycznego przedstawiania treści dogmatycznej, co później stało się cechą szkoły antiocheńskiej. Byłby to więc symbol inicjacji chrzcielnej, obejmującej zrzucenie dawnych szat, zmaganie się z niewidzialnymi potęgami, powrót do utraconej niewinności oraz nałożenie nowej szaty jako symbol zmartwychwstania. Była to także próba odbudowania

¹⁸ Krystyna Czerni. 2023. *Nowosielski w Warszawie i na Mazowszu. Sztuka sakralna*. Kraków: Szpalanka Lab, 63–105; Henryk Paprocki. 2024. Teologiczna koncepcja polichromii w dolnej cerkwi w Warszawie na Woli. W Paprocki. *Między słowem a obrazem*, 71–86.

¹⁹ Por. Waław Hryniewicz. 2023. *Teolog czasów dialogu. Refleksje o twórczości ks. Jerzego Klingera*. W Klinger. *Dzieła zebrane*. T. 1, 19–46.

²⁰ Jerzy Klinger. 2023. *O istocie prawosławia*. W Jerzy Klinger. *Dzieła zebrane*. T. 2. Kraków: Tyniec Wydawnictwo Benedyktynskie, 5–37.

²¹ Jerzy Klinger. 2023. *Zagubiona egzegeza dwóch wierszy z Ewangelii Marka (XIV, 51–52)*. W Klinger. *Dzieła zebrane*. T. 2, 39–73.

utraconej egzegezy na podstawie sięgnięcia do „świadomości kościelnej”, gdzie żyła w innych formach, np. kultowych.

Do tradycyjnych zagadnień biblijnych nawiązał także w studium o Drogim Liście św. Piotra²², które powstało w związku z konferencją w Instytucie św. Włodzimierza w Nowym Jorku na temat katolicyzmu Kościoła.

Interesowała go też problematyka historyczna, co jest widoczne w studium *Nurt słowiański w początkach chrześcijaństwa w Polsce*²³. Jest to dość duża praca, wydana później w formie książkowej, która podkreśla, że chrześcijaństwo w Polsce miało o wiele bogatsze źródła, niż to się powszechnie przyjmuje. Chodzi tu o źródło cyrylo-metodiańskie, niesłusznie utożsamiane z tradycją bizantyjską, ponieważ święci Cyryl i Metody chcieli stworzyć tradycję słowiańską w obrębie Kościoła wschodniego, oraz drugie źródło, którym jest oczywiście tradycja zachodnia. Pod tym kątem analizował nasz najstarszy zabytek, którym jest hymn *Bogurodzica Dziewica*, zawierający treści właściwe dla teologii wschodniej²⁴.

Przed wszystkim poszukiwał środków prowadzących do zrozumienia i porównania różnych teologii. Ks. prof. Witold Benedyktowicz nazwał to kiedyś „metodą pontyfikalną”, czyli budowaniem mostów. Temu celowi służyła np. rozprawa o doktrynie krzyża i zmartwychwstania, gdzie stwierdził, że metoda demitologizacji, stosowana przez Bultmanna, mieści się w nurcie egzegezy właściwej dla teologii wschodniej²⁵. Zarówno w pismach Bultmanna, jak i w teologii wschodniej możemy stwierdzić zupełną transcendencję faktu zmartwychwstania Chrystusa dla poznania ludzkiego, czyli „apofatyczność”, zasadniczą jedność śmierci i zmartwychwstania Chrystusa u Bultmanna oraz w ikonografii i liturgii wschodniej, a także, że idea Bultmanna, iż na krzyżu dokonuje się „zbawczy sąd”, harmonizuje z bizantyjskim wyobrażeniem krzyża, a teza Bultmanna, że dopiero na krzyżu rozpoznali uczniowie w Chrystusie człowieka, przez którego przemówił Bóg, ma odpowiednik w perspektywie prawosławnej, widzącej w zmartwychwstaniu wielki przejaw boski Chrystusa.

Zaangażowanie ekumeniczne wyraziło się także w artykule na temat związków Teilharda de Chardina z myślą wschodnią. Niewątpliwie Teilhard był bardzo zainteresowany myślą wschodnią, mieszkał w Paryżu, gdzie odbywały się spotkania katolicko-prawosławno-protestanckie, gdzie środowisko czasopisma

²² Jerzy Klinger. 2023. *Drugi List świętego Piotra Apostoła*. W Klinger. *Dziela zebrane*. T. 2, 75–103.

²³ Jerzy Klinger. 2023. *Nurt słowiański w początkach chrześcijaństwa w Polsce*. W Jerzy Klinger. *Dziela zebrane*. T. 3. Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynie, 177–261.

²⁴ Jerzy Klinger. 2023. *Problem Millenium*. W Klinger. *Dziela zebrane*. T. 3, 269–270.

²⁵ Jerzy Klinger. 2023. *Doktryna Krzyża i Zmartwychwstania według Rudolfa Bultmanna w konfrontacji z teologią Kościoła Wschodniego*. W Klinger. *Dziela zebrane*. T. 2, 491–550.

„Esprit” publikowało znakomite teksty. W Paryżu Teilhard bywał na wykładach Władimira Wiernadskiego. Ks. Klinger wykazał w sposób niebudzący wątpliwości, że podstawowe tezy filozoficzne Teilharda są związane z myślą Kościoła wschodniego²⁶.

Ciekawe jest też studium o tradycji starochrześcijańskiej, ponieważ mówi ono o tradycji nie jako o statycznym zabytku muzealnym, ale o tradycji jako żywej, która się rozwija, którą każde pokolenie ma odczytać na swój sposób²⁷. Kontynuacją była praca o dogmacie Trójcy Świętej. Zwrócił w nim uwagę na trynitarne dziedzictwo św. Sergiusza z Radoneża, ikonografię Trójcy (zwłaszcza św. Andrzeja Rublowa) oraz społeczny charakter rosyjskiej triadologii, w powiązaniu z hezychazmem, sofiologią i ekonomią zbawienia, co doprowadziło autora do zaskakującego wniosku, że podstawowy dogmat chrześcijaństwa, uchodzący za niemal niedostępny dla rozumu, może być traktowany jako „istotny bodziec dla działań praktycznych” i uzasadnienie duchowe tych działań. Szukanie w tajemnicy trynitarnej „klucza” do zrozumienia etapów dziejów kultury ludzkiej i Kościoła doprowadziło ks. Klingera do „obrazu ludzkości idącej ku zjednoczeniu”. Równocześnie artykuł ten daje nowe spojrzenie na teologię prawosławną, zawsze gotową tworzyć nowy obraz rzeczywistości poprzez szukanie rozwiązania w dziejach jako całości. Bóg przemawiający do człowieka nie tylko poprzez Biblię, Tradycję, ale i arcydzieła kultury noszące iskrę natchnienia Bożego (*sacrum* ikony) stanowi nie tyle *novum*, co przypomnienie polskiemu czytelnikowi różnorodnych dróg wiodących do jednego celu. Artykuł daje nowe spojrzenie na teologię prawosławną, która w każdej chwili może się otworzyć na nowe koncepcje²⁸.

Znaczenie ekumeniczne miało też przybliżenie szerokim kręgom czytelników poprzez publikację w miesięczniku „Znak”, jednym z najpoczytniejszych w Polsce, artykułu o dwóch prekursorach prawosławnej odnowy, tzn. o Aleksym Chomiakowie i Włodzimierzu Sołowjowie²⁹.

Ks. Klinger nie bał się poruszać tematów budzących zdenerwowanie teologów, jak problem interkomunii. Ta praca ukazała się w 1970 r. w Paryżu wraz z tekstami teologów katolickich i protestanckich. Wyraźnie opowiedział się po stronie interkomunii przy osiągnięciu jakiegoś minimum godności, a nie maksimum³⁰.

²⁶ Jerzy Klinger. 2023. *O Teilhard de Chardin a tradycja Kościoła Wschodniego*. W Klinger. *Dzieła zebrane*. T. 2, 551–583.

²⁷ Jerzy Klinger. 2023. *Tradycja starochrześcijańska w doktrynie i duchowości Kościołów Wschodnich*. W Klinger. *Dzieła zebrane*. T. 2, 319–340.

²⁸ Jerzy Klinger. 2023. *Kilka problemów związanych z nauką o Trójcy Świętej w prawosławnej teologii XX wieku*. W Klinger. *Dzieła zebrane*. T. 2, 341–381.

²⁹ Jerzy Klinger. 2023. *Dwie postacie prekursorów prawosławnej odnowy*. W Klinger. *Dzieła zebrane*. T. 2, 441–489.

³⁰ Jerzy Klinger. 2023. *Problem interkomunii: punkt widzenia prawosławnego*. W Klinger. *Dzieła zebrane*. T. 2, 247–292.

Popularyzacja problematyki ekumenicznej, zwłaszcza Uppsali, szerokim kręgom poprzez publikacje³¹, jak też szereg odczytów, spowodowała znaczne przybliżenie Światowej Rady Kościołów, jak i jej problemów mieszkańcom Polski. Uppsala ze swym wołaniem o rewizję dotychczasowego stanowiska Kościołów w imię nadprzyrodzonej nowości stała się dzięki temu bliższa wielu chrześcijanom³².

Wszechstronność zainteresowań pozwalała ks. Klingerowi na podjęcie problematyki z pogranicza archeologii i tradycji³³ oraz wyprowadzenie uzasadnionego wniosku, że pozornie rewelacyjne wyniki, jakie współczesny teolog może wyciągnąć z zestawienia najnowszych osiągnięć badań naukowych w zakresie różnych dyscyplin, nie tylko w niczym nie podważają perspektywy tradycji, ale przeciwnie, ujawniają jej całe bogactwo jako niewyczerpanej skarbnicy odpowiedzi na nowo powstające pytania. Profesor postawił także tezę, że stosunek chrześcijaństwa do religii niechrześcijańskich może uzyskać właściwą perspektywę poprzez odczytanie Ewangelii w świetle odkryć współczesnej archeologii.

Ks. prof. Klinger umiejętnie korzystał zarówno z odkryć współczesnej nauki, jak i z Tradycji. Właściwie każda jego praca powiązana jest ściśle z Tradycją Kościoła. Głębokie zainteresowania teologiczno-liturgiczne zaowocowały także w przyswojeniu polskiej literaturze przedmiotu tezy Gabriela Khouri-Sarkisa głoszącej, że Jan Chryzostom najprawdopodobniej przeniósł do Konstantynopola syryjską *Liturgię Dwunastu Apostołów*, którą zwykł odprawiać w Antiochii, i że w końcu do tej właśnie *Liturgii* przywarło imię świętego jako jej autora. Tezę tę Profesor wzbogacił szeregiem własnych wniosków, płynących z Tradycji³⁴.

Częściowo opublikowane już rozważania teologiczno-liturgiczne na temat Eucharystii i jej rozumienia prawosławnego i heterodoksyjnego przedstawiają ją jako Królestwo Boże, Ofiarę, przeżycie zmartwychwstania, przeżycie Pięćdziesiątnicy i Wejście na Górę oraz omawiają podwójną obecność Chrystusa w liturgii, teologię chwały i problem Cherubikonu (liturgicznego *Hymnu Cherubinów*)³⁵.

³¹ Klinger. 2023. *Dziela zebrane*. T. 3, 129–176, 433–444.

³² Do problematyki ekumenicznej nawiązywały też ostatnie opublikowane prace Profesora: Jerzy Klinger. 2023. *Koinonia – wspólnota sakramentalna. Perspektywy aktualne*. W Klinger. *Dziela zebrane*. T. 2, 185–207; Jerzy Klinger. *Prawosławie i ekumenia*. W Klinger. *Dziela zebrane*. T. 3, 107–127.

³³ Jerzy Klinger. 2023. *Z zagadnień wpływów archeologii biblijnej na nowe zrozumienie niektórych elementów doktryny wczesnochrześcijańskiej. Betezda a uniwersalizm Logosu*. W Klinger. *Dziela zebrane*. T. 2, 133–160.

³⁴ Jerzy Klinger. 2023. *Pochodzenie Liturgii św. Jana Chryzostoma*. W Klinger. *Dziela zebrane*. T. 2, 293–317.

³⁵ Jerzy Klinger. 2023. *Prawosławne i heterodoksyjne rozumienie Eucharystii*. W Klinger. *Dziela zebrane*. T. 2, 209–246.

Nieobce były też ks. Klingerowi studia nad zakresem pojęcia historii zbawienia (*Wyjście i Chrzest jako dwa zasadnicze punkty historii zbawienia. Studium nad zakresem pojęcia historii zbawienia*) w wymiarach kosmicznych i eschatologicznych, w żywym powiązaniu z Tradycją i Liturgią³⁶.

Zainteresowania liturgiczne, poparte głęboką wiedzą i znajomością przedmiotu, zaowocowały także szeregiem innych artykułów, poświęconych np. znaczeniu liturgii w życiu chrześcijanina, prostowaniu pojęć o historii i znaczeniu określonych rytów, co znalazło praktyczne zastosowanie w parafii prawosławnej świętych Cyryla i Metodego we Wrocławiu (także opublikowany przekład homilii wielkanocnej), szeregiem rozważań na tematy liturgiczne³⁷, a przede wszystkim w kapitalnym studium *Geneza sporu o epiklezę. Eschatologiczny a memorialny aspekt Eucharystii w kanonie pierwszych wieków*³⁸. Studium to zasługuje na większą uwagę.

Zagadnieniu epiklezy poświęcono, jak wiadomo, ogromną liczbę prac, głównie polemicznych, broniących formy konsekracyjnej. Jednak żadne studium nie dążyło do wyświetlenia genezy różnicy form konsekracyjnych na Wschodzie i Zachodzie. Szczupła liczba zabytków z pierwszych wieków chrześcijaństwa odstraszała wręcz od podjęcia tej problematyki. Autor wyszedł od hipotezy Hansa Lietzmanna i Oscara Cullmanna o dwóch źródłach Eucharystii – Ostatniej Wieczerzy i uczt Apostołów po zmartwychwstaniu Chrystusa, na których zjawiał się Pan. Ujmując zagadnienie szeroko, w związku z ogólną historią dogmatów tego okresu, stawia ks. Klinger szereg hipotez i wykazuje ewangeliczne źródło eucharystycznej epiklezy w opisie Wieczerzy i Modlitwie arcykapłańskiej (J 14–16). Rozpatruje Modlitwę arcykapłańską jako pełną analogię eucharystyczną i wykazuje także przyczyny, które spowodowały, że epikleza nie rozwinęła się w Rzymie (montanizm). Ogólna natomiast orientacja eklezjologiczna Kościołów wschodnich pozostała w zgodzie z eschatologiczną i pneumatologiczną epiklezą. Autor rozpatrzył także aspekt wiecznie dziejącej się paruzji, łącząc eklezjologię z eschatologią. Geneza sporu o epiklezę sięga samych początków chrześcijaństwa i od niej zależy też szereg różnic eklezjologicznych w Kościołach Wschodu i Zachodu. Obszerne studium zwróciło uwagę właśnie na te aspekty zagadnienia. Wykazanie odmienności od początku nie świadczy jeszcze o niczym, gdyż Kościół realizuje się w wielości, która nie przeczy pojęciu „jeden Kościół”. Praca przyczyniła się niewątpliwie do pogłębienia zrozumienia problematyki Eucharystii.

³⁶ Klinger. 2023. *Dziela zebrane*. T. 3, 105–131.

³⁷ Jerzy Klinger. 2023. *Znaczenie liturgii w życiu chrześcijanina*. W Klinger. *Dziela zebrane*. T. 2, 161–178.

³⁸ Klinger. 2023. *Dziela zebrane*. T. 1.

Jednakże przede wszystkim był teologiem zawsze otwartym na wszelkie prądy umysłowe, które łączył z tradycją prawosławną. Tradycja była dla ks. Klingera żywym doświadczeniem, umiejętnie łączonym ze współczesnością. W swoim życiu nieustannie stawiał nowe hipotezy w poczuciu intelektualnej i duchowej wolności. Uważał, że nie można być „letnim” w refleksji teologicznej, będącej największym osiągnięciem ludzkiego rozumu jako kontemplacja Boga. Jak większość teologów prawosławnych, czerpał natchnienie z liturgii. Przypominają się tu słowa wielkiego teologa rosyjskiego, ks. Sergiusza Bułgakowa: „Całą moją teologię «wystąłem» przed ołtarzem”. Ks. Klinger poświęcił kilka prac nie tyle liturgice, ile teologii liturgii. Prof. Jerzy Nowosielski zauważył, że w życiu ks. Klingera istotną rolę odgrywało „doświadczenie atanazjańskie” – odwaga samotnego zmagania się z przeciwnościami i wypowiedzienia własnej opinii³⁹.

Zwykle podkreśla się ekumeniczne zaangażowanie ks. Klingera, traktującego ekumenizm jako podstawową sprawę współczesnego chrześcijaństwa i doceniającego inność innych chrześcijan. Jako ekumenista poświęcił kilka studiów teologom heterodoksyjnym (Pierre Teilhard de Chardin, Rudolf Bultmann). Ale ekumenizm ks. Klingera był zakorzeniony w całej tradycji prawosławia. Stanowił istotny element tej właśnie tradycji. W poszukiwaniu syntezy teologicznej nie mógł pominąć ekumenizmu, gdyż jako autor pracy *Geneza sporu o epiklezę* dostrzegał odrębność postaw teologicznych Wschodu i Zachodu już w pierwszych wiekach chrześcijaństwa. Podejmował dialog z wielkimi myślicielami chrześcijaństwa pierwszych wieków, równocześnie angażując się w proces odnowy teologii prawosławnej, zapoczątkowany w XIX w. przez Aleksego Chomiakowa i Włodzimierza Sołowjowa, kontynuowany w XX w. przez Pawła Florenckiego, Sergiusza Bułgakowa, Mikołaja Afanasjewa, Paula Evdokimova, Oliviera Clémenta, Nikosa Nissiotisa, Aleksandra Schmemanna, Johna Meyendorffa i wielu innych⁴⁰. Zwłaszcza czuł silny związek z myślą Sołowjowa, Florenckiego, Bułgakowa i Afanasjewa. W problematyce eklezjologii i ekumenizmu pozostawał pod silnym wpływem Afanasjewa.

W wielu ze swych prac dał wyraz ważkiemu znaczeniu postawy apofatycznej, podkreślającej niedostępność Boga i wydarzeń z ekonomii zbawienia dla ludzkiego umysłu. W myśli teologicznej ks. Klingera można dostrzec szczególne znaczenie teologii trynitarnej i roli Ducha Świętego. W studium *Wjście i chrzest jako dwa podstawowe fakty w dziejach zbawienia* podkreślił kosmologiczny i kosmiczny wątek w teologii. Zbawienie ma bowiem, w myśli prawosławnej, postępującej za tradycją wczesnego Kościoła, charakter kosmiczny. Przedmio-

³⁹ Jerzy Nowosielski. 2023. Książd Jerzy Klinger. W Jerzy Nowosielski. *Zagubiona bazylika. Refleksje o sztuce i wierze*. Oprac. Krystyna Czerni, 359. Kraków: Znak.

⁴⁰ Por. Mikołaj Ziarnow. 2015. *Rosyjskie odrodzenie religijne XX wieku*. Tłum. Henryk Paprocki. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.

tem zbawczej misji Chrystusa Pana jest cały kosmos. I cały też kosmos zdąża ku eschatologii, kosmicznej przemianie, oczekując odnowienia i przyjścia Sędziego, który jest jedynym Panem historii. Dzieje świata „zamykają się” jak królewska brama ikonostasu, a Pan Jezus jako jedyna Prawda sędzi świat oraz Kościół, będący „krzewem gorejącym” świata. Dla ks. Klingera Kościół pozostaje ciągle w stanie kenozy, tak jak jego Pan, podczas ziemskiego życia i męki, i ten kenotyczny wymiar Kościoła ma charakter zbawczy. Nie wahał się przy tym ks. Klinger nawiązać do myśli św. Grzegorza z Nyssy i ks. Sergiusza Bułgakowa, głoszącej powszechność zbawienia. „Kościół prawosławny jest bardzo wyczulony na grzech. Długość postów i surowość dyscypliny pokutnej tego Kościoła przewyższa analogiczną dyscyplinę Kościoła zachodniego. Jednak w aspekcie Zmartwychwstania powinna zniknąć wszelka myśl o grzechu. Bo rzeczywiście, czymże jest grzech? – Garść piasku rzucona w niezmierzone morze, oto czym jest grzech wszelkiego ciała wobec nieskończonego Miłosierdzia Bożego – mówi św. Izaak Syryjczyk i dla niego jedynym prawdziwym grzechem jest nieprzywiązywanie dostatecznej wagi do faktu Zmartwychwstania”⁴¹.

Zmartwychwstanie przewija się w pracach ks. Klingera jako motyw przewodni. W najbardziej niepokojących problemach myśli teologicznej przemawiał zawsze jako kapłan Kościoła, dla którego cała historia Kościoła jest jednym ciągiem wydarzenia zbawczego, które objęło sobą wszystkie czasy i cały świat. Dlatego też interesowały go jako teologa kwestie podstawowe i fundamentalne dla człowieka – stosunek świata i Boga, tak zdecydowanie postawiony przez rosyjską myśl filozoficzną XX w., zwłaszcza przez ks. Sergiusza Bułgakowa, Iwana Iljina, Paula Evdokimova. Wszystko, o czym pisał ks. Klinger, można sprowadzić do podstawowych koncepcji prawosławia: pełen światłości paschalnej kosmizm prawosławia, tajemnica Bogoczłowieczeństwa, oczekiwanie i odczucie Królestwa niebieskiego, królestwa Trójcy Świętej.

W 82. logionie *Ewangelii Tomasza* z Nag Hammadi zapisane są następujące słowa: „Rzekł Jezus: kto jest blisko mnie, jest blisko ognia, a kto jest daleko ode mnie, daleko jest od królestwa”⁴². „Kto jest blisko mnie, jest blisko ognia”. Tak właśnie ks. Klinger rozumiał posługę kapłańską i uprawianie teologii – być zawsze blisko Chrystusa. Można o nim powiedzieć słowami Ojców Kościoła, często powtarzanych przez Paula Evdokimova: „Prawdziwym teologiem jest ten, kto umie się modlić”. Dla ks. Klingera każda liturgia była przeżyciem ognia. Kiedy było się obecnym na sprawowanej przez niego liturgii, można było odnieść wrażenie, że to po raz pierwszy celebrowana jest na ziemi tajemnica Ciała i Krwi Chrystusa, że my

⁴¹ Jerzy Klinger. 2023. *Chrystus zmartwychwstał. Tekst i kilka uwag na temat prawosławnej homilii wielkanocnej*. W Klinger. *Dzieła zebrane*. T. 2, 182–183.

⁴² Wincenty Myszor. 1984. „Blisko ognia (Logion 82 Ewangelii Tomasza)”. *Vox Patrum* 4 (6–7): 268–271.

wszyscy zostajemy podniesieni na niebo. Jego kazania, bardzo poetyckie, zawsze zbliżały słuchaczy do najistotniejszych zagadnień postawionych przez Ewangelię. Ks. Klinger nie był „letnim” teologiem, ale przede wszystkim był gorącym chrześcijaninem, dla którego realizm Wcielenia i zbawienia był na co dzień faktem głęboko przeżywanym i wyznaczającym sens ludzkiego życia.

Należy tutaj zaznaczyć, że swoimi pracami Ks. Profesor starał się położyć podwaliny teologii panchrześcijańskiej, dążącej do objęcia różnych punktów widzenia w jedną syntezę. Wydaje się, że ten aspekt działalności ks. Klingera winien być w przyszłości szerzej opracowany i kontynuowany.

Reasumując, typowymi punktami w teologii ks. Jerzego Klingera są:

- a) udział w rosyjskim renesansie religijnym,
- b) apofatyczny wymiar teologii,
- c) zakorzenienie w eklezjologii,
- d) nowa wizja trynitarna,
- e) żywa tradycja i nowoczesność,
- f) rola Eucharystii w życiu chrześcijanina,
- g) budowanie mostów do innych wyznań,
- h) źródła patrystyczne,
- i) doświadczenie poezji i sztuki.

W bardzo prostej, ale też wyraźnej formie, wypowiedział ks. Klinger jako poeta swoje poglądy teologiczne w napisanym w 1955 r. w Płocku wierszu:

Nie policzysz grzechów naszych, Boże!
 Któżby liczyć chciał na polach plewy?
 Bo napływa już zachwyty morze
 i napęlnia niepojętym śpiewem.

Nie przestraszy duszy mojej groźba
 potępienia, bo przychodzi oto
 przebaczenie prędszej, niżli prośba,
 w nocy gwiazd kapiące w oczy złoto.

I jest ciche, ciche kołysanie,
 ponad ludzkich krętych spraw zawilość.
 I twe ciche: Fiat – Niech się stanie!
 Kiedyś z wszystkich spraw wyrośnie miłość⁴³.

⁴³ Jerzy Klinger. 2023. *Nie policzysz grzechów naszych, Boże*. W Jerzy Klinger. *Dziela zebrane*. T. 4. Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynskie, 118.

References

- Bajer Magdalena. 2013. *Rody uczone. Kreski do szkicu*. Warszawa – Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Braun Monika. 2021. *Uwierzyć w niemożliwe. O witrażach Teresy Reklewskiej*. Warszawa: Biblioteka Więzi.
- Czerni Krystyna. 2019. *Nowosielski – sztuka sakralna. Podlasie, Warmia i Mazury, Lublin*. Białystok: Muzeum Podlaskie.
- Czerni Krystyna. 2023. *Nowosielski w Warszawie i na Mazowszu. Sztuka sakralna*. Kraków: Szpalka Lab.
- Grzybowski Jerzy. 2016. *W służbie Rzeczypospolitej. Duszpasterstwo wojskowe wyznania prawosławnego w Wojsku Polskim w latach 1919–1949*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Henryk Paprocki. 2024. *Między słowem i obrazem. Eseje o twórczości Jerzego Nowosielskiego*. Supraśl: Akademia Supraska.
- Henryk Paprocki. 2024. Teologiczna koncepcja polichromii w dolnej cerkwi w Warszawie na Woli. W Henryk Paprocki. *Między słowem a obrazem. Eseje o twórczości Jerzego Nowosielskiego*. Supraśl: Akademia Supraska, 71–86.
- Hryniewicz Wacław. 2023. *Teolog czasów dialogu. Refleksje o twórczości ks. Jerzego Klingera*. W Jerzy Klinger. *Dzieła zebrane*. T. 1. Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynskie, 19–46.
- Karski Karol. 2009. Ksiądz Otton Krenz jako ekumenista. W *Miniatury ekumeniczne. Księga pamiątkowa na stulecie urodzin siostry Joanny Lossow (1908–2005)*. Red. Adam Mazurek, 235–246. Warszawa: Oficyna Wydawniczo-Poligraficzna Adam.
- Klinger Jerzy. 2023. *Dzieła zebrane*. T. 1: *Geneza sporu o epiklezę*. T. 2: *O istocie prawosławia*. T. 3: *Varia*. T. 4: *Poezje*. Red. Henryk Paprocki, Witali Michalczuk. Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynów.
- Klinger Michał. 2023. *Kalendarium życia ks. Jerzego Klingera*. W Jerzy Klinger. *Dzieła zebrane*. T. 1. Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynskie, 5–17.
- Klinger Witold. 1911. *Żywotnoje w anticznom i sowriemiennom sujewierii*. Kijów.
- Klinger Witold. 1925. „Nieco o uczonych i uniwersytetach w Rosji Sowieckiej: wrażenia i spostrzeżenia”. *Przegląd Współczesny* 4 (36): 23–36.
- Klinger Witold. 2015. „Życiorys własny”. *Symbolae Philologorum Posnaniensium* 25 (2): 153–161.
- Kostrzewska-Bednarkiewicz Anna. 2017. *Miłość i nicość. Z Władysławem Stróżewskim rozmawia Anna Kostrzewska-Bednarkiewicz*. Warszawa: Biblioteka Więzi.
- Mitzner Piotr, Fleishman Lazar. 2015. *Metamorfozy Lwa (Leona) Gomolicckiego*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Mitzner Piotr. 2015. *Warszawski krąg Dymitra Filozofowa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.

- Myszor Wincenty. 1984. „Blisko ognia (Logion 82 Ewangelii Tomasza)”. *Vox Patrum* 4 (6–7): 268–271.
- Nowosielski Jerzy. 2023. *Ksiądz Jerzy Klinger*. W Jerzy Nowosielski. *Zagubiona bazylika. Refleksje o sztuce i wierze*. Oprac. Krystyna Czerni. Kraków: Znak.
- Paprocki Henryk. 2015. „Bibliografia publikacji prof. Witolda Klingera (1875–1962)”. *Symbolae Philologorum Posnaniensium* 25 (2): 162–200.
- Paprocki Henryk. 2020. Witold Klinger. W: *Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*. T. 6. Red. Katarzyna Ceklarz, Jan Świąch, 99–104. Kraków – Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Paprocki Henryk. 2024. Ks. Jerzy Klinger i Jerzy Nowosielski: historia przyjaźni. W Henryk Paprocki. *Między słowem i obrazem. Eseje o twórczości Jerzego Nowosielskiego*. Supraśl: Akademia Supraska, 121–132.
- Pražák Josef. 1938. „František Novotný”. *Naše Věda. Kritický Měsíčník* 19: 230–231.
- Procenko Pavel. 2017. *Anatolij Żurakowskij. Pastryr', poet, muczenik*. Moskwa.
- Stalony-Dobrzański Adam. 2011. *Stworzenie światła. Witraże Adama Stalony-Dobrzańskiego*. Warszawa: Omeko.
- Zbyrowski Zygmunt. 1999. „Rosyjski debiut poetycki Jerzego Klingera. Przyczynek do dziejów rosyjskiej literatury emigracyjnej w Polsce międzywojennej”. *Studia Rossica* 7: 215–222.
- Ziernow Mikołaj. 2015. *Rosyjskie odrodzenie religijne XX wieku*. Tłum. Henryk Paprocki. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.